

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ HACI qızı NƏBİYEVA

AZƏRBAYCAN QADIN ŞAİRLƏRİNİN DİLİNİN
FRAZEOLÖGİYASI
(M.DİLBAZI VƏ N.RƏFİBƏYLI ŞEİRLƏRI ƏSASINDA)

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2017

Dissertasiya AMEA-nın Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fidan Vaqif qızı Salayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti Müasir
Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir ədəbi dilin frazeologiyası, yaxud üslubi frazeologiyası qaynağını dilin tarixi yaddaşından götürür, mühüm bir hissəsi ədəbi dilin kontekstində gerçəkləşir, transformasiya olunur və yaşayır, şairlərin və yazıçıların bədii təxəyyülünün və yaddaşının məhsulu kimi ortaya çıxır. “Bədii əsərlərin dilinin yığcam, obrazlı və milli zəminə malik olması üçün frazeoloji ifadələrin böyük əhəmiyyəti vardır”¹.

Frazeoloji ifadələrin tədqiqi poetik dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa imkan verir, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hər tərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir”².

Poetik dil sistemində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək, poetik fiqurlar kimi bədii məndə funksiyasını göstərmək, bədii dilin iyerarxiyasında yerini müəyyən etmək üçün araşdırılmalıdır.

Müasir Azərbaycan qadın şairlərinin dilinin frazeologiyası zəngin və maraqlı üslubi imkanlara malikdir, sistem içində bir sistem təşkil edir. Frazeoloji vahidlər ifadəliliyi, bədiiliyi, ekspressivliyi ilə poetik nitqdə xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Hər şeydən əvvəl məcazlar, sözün çöxmənallığı, poetik fiqurlar, dilin etnik koloriti ilk növbədə frazeoloji ifadələrdə əksini tapır.

Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində yazıçı frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, xeyli kitablar və lüğətlər nəşr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, ayrı-ayrı dövrlər üzrə leksik, fonetik, qrammatik, üslubi normaları məhz bədii mətnlər əsasında bərpa edilmişdir. “Ədəbi dildə üslubların yaranması və inkişafında təkcə ayrı-ayrı sənətkarlar, ədəbi şəxsiyyətlər deyil, həm də bütün bir ədəbi nəsil fəaliyyət göstərir. Ədəbi şəxsiyyətlər həmişə həmin ədəbi nəslin ön sıralarında gedir, ona yol göstərirlər”³. Burada M. Adilovun, H. Bayramovun, A.Axundovun, M.Mirzəliyevanın, Ə.Dəmirçizadənin, A.Qurbanovun, M.Hüseynzadənin, Y.Seyidovun, N.Cəfərovun, K.Vəliyevin, İ.Həmidovun, R.Məhərrəmovanın, Q.Kazımovun, K.Y.Əliyevin, S.Cəfərovun və b. adlarını qeyd etmək lazımdır.

Mövzunun aktuallığı bir də ondadır ki, elmi araşdırmaya yeni, kifayət qədər öyrənilməmiş bir material – Azərbaycanın qadın şairlərinin

¹ Əhmədov F.Z. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı: 2005, s.71

² Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, s.268

³ Bayramov H. Sabit söz birləşmələri // Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1986, s.121

(M.Dilbazi və N.Rəfibəyli əsərləri əsasında) dilinin frazeologiyası cəlb edilir. Onların obrazlı dili, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ayrı-ayrı məqalələrdə öyrənilsə də, frazeoloji lüğəti sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Frazeoloji vahidlər onların şeirinə canlı dilin “səhdi-şirəsini”, lakonikliyi gətirmişdir, sözün poetik mətndə işlənmə imkanlarını genişləndirmişdir.

Qadın şairlərimiz də xalqın təfəkkürünün məhsulu olan, əsrlərdən-əsrlərə cilalana-cilalana gələn frazeoloji ifadələr poeziyaya canlı dilini, nəfəsini gətirmişdir.

N.Rəfibəyli və M.Dilbazinin əsərlərində frazeoloji vahidlər semantik, üslubi və kommunikativ-praqmatik xarakteristikasına görə fərqlənir. Bu şairlərin yaradıcılığında istifadə olunan frazeoloji vahidlərin tipologiyası ilk növbədə sabit söz birləşmələridir, semantik-obrazlı ifadəliliyi və ekspresivliyi ilə seçilir.

Dissertasiya işi M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyasının leksik tərkibindəki inkişaf istiqamətini işıqlandırmağa, həmçinin XX əsr ədəbi dilinin inkişafında mühüm xidmətləri olan qadın şairlərin üslubi təbiətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Frazeoloji vahidlər ilk növbədə bədii dilin üslub imkanındır. Qadın poeziyasında emosionallığın, lirizmin qabarıq olması ekspresiv təsvir-ifadə vasitələrinin fəallığını şərtləndirmişdir. Həmin təsvir-ifadə vasitələri arasında frazeoloji vahidlər mühüm yer tutur. Onları tədqiq etmədən şair və yazıçının üslubunu, dil sənətkarlığını öyrənmək çətin olur.

Tədqiqatın predmetini görkəmli Azərbaycan şairləri M.Dilbazi və N.Rəfibəyli yaradıcılığı təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın qadın şairlərinin (M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyası əsasında) dilində işlənmiş frazeoloji ifadələrdir.

Tədqiqatın məqsədi M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyasında frazeoloji ifadələri seçib, onları struktur, qrammatik, semantik cəhətdən təsnif etmək, frazeologizmlərin bədii dildəki funksiyalarını, üslubi xarakter daşıyan frazeoloji vahidlərin yaranma yollarını, bu prosesdə söz ustalarının mövqeyini müəyyənləşdirilməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- frazeoloji vahidləri semantik-qrammatik qruplar üzrə tədqiq etmək;
- feili frazeoloji vahidlərin modellərini göstərmək;
- ismi frazeoloji vahidlərin modellərini (I, II, III növ təyini söz birləşmələri), tiplərini (isim+isim) və bu birləşmələrdəki sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirmək;
- frazeologizmlərin poetik ifadə vasitəsi kimi (metafora, metonimiya,

hiperbola) funksiyasını müəyyən etmək;

- frazeoloji vahidlərin poetik kontekstdə gerçəkləşmə tiplərini müəyyən etmək, onların transformasiya priyomlarını nəzərdən keçirmək;

- üslubi frazeoloji vahidlərin struktur-kontekstual cəhətlərini, semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- somatik frazeologizmlərin poetik dildə yerini və semantik çevrəsini müəyyən etmək;

- atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli sözlərin frazeologizmlərə münasibətini aydınlaşdırmaq, işlənmə formalarını göstərmək;

- nidalardan yaranmış frazeoloji vahidlərin üslubi mövqeyini müəyyənləşdirmək, onları mənalar üzrə qruplaşdırmaq.

Araşdırmanın **elmi yeniliyi** ondadır ki, Azərbaycan dilçiliyində M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyasının dilində frazeoloji ifadələr ayrıca tədqiqat mövzusu kimi işlənməmişdir. M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyası dilinin frazeologiyası ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunur, frazeoloji vahidlərin qrammatik strukturu, semantikasi müəyyən edilir. Frazeologizmlərin məcaz yaratmaq potensialı şairlərin üslubu ilə əlaqədar təhlil edilir.

Dissertasiya işində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeoloji fondunun inkişafında yazıçı frazeologiyasının yeri haqqında konkret nəticələr əldə edilir, eləcə də poetik mətnlərdə frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri və funksionallığı müəyyən edilir, frazeoloji vahidlərin semantik-struktur transformasiyasının mahiyyəti göstərilir, üslubi frazeoloji vahidlər ayrıca mövzu kimi götürülüb işlənir.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını Azərbaycan dilinin frazeologiyasının tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar təşkil edir. Rus və Azərbaycan frazeoloqları (V.N.Teliya, V.V.Vinoqradov, V.P.Jukov, A.M.Meleroviç, A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov, M.Mirzəliyeva, M.T.Tağıyev, V.M.Mokienko, A.M.Babkin və b.) klassik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Araşdırmada müqayisəli-tarixi metoda da müəyyən yer verilir, digər qadın şairlərimizin (M.Gülgün, H.Billuri, F.Məmmədli) bədii yaradıcılıq nümunələrində istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri-praktik əhəmiyyəti ondadır ki, birincisi, yeni empirik, bədii material elmi dövriyyəyə buraxılır; ikincisi, poetik dilin kompleks tədqiqi frazeologizmləri sistem kimi təsvirinə imkan verir.

Araşdırmanın nəticələri Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığında, xüsusən xalq şairləri M.Dilbazi və N.Rəfibəyli əsərlərinin dilində frazeologizmlərin səciyyəsinə və funksionallığını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Frazeologiya nəzəriyyəsi üçün, dil vahidlərinin semantikasının aktual-

laşması nəzəriyyəsi baxımından qadın şairlərin dilinin frazeologiyasının öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada təsvir və təhlil edilmiş frazeologizmlərin semantik təsnifi tematik frazeoloji lüğətlərin tərtibində istifadə oluna bilər.

Araşdırmanın materiallarından və əldə olunan nəticələrdən müasir Azərbaycan ədəbi dili üzrə nəzəri kurslarda, frazeologiya üzrə xüsusi seminarlarda, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə, üslubiyyətə, nitq mədəniyyətinə, mətnin təhlilinə aid praktik dərslərdə, müxtəlif filoloji lüğətlərin hazırlanmasında, poetik fiqurlara aid araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. AMEA-nın Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları respublika və beynəlxalq elmi konfransların materiallarında, məqalə və tezislərdə əksini tapmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- M.Dilbazinin və N.Rəfibəylinin və digər qadın şairlərin poetik mətnlərində olan frazeologizmlər sistemli, müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilir;

- somatik frazeologizmlərin semantik təsnifatı verilir; – somatik frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun yaranmasında komponentlərin rolu müəyyənləşdirilir;

- şairlərin yaradıcılıq fərdiliyi, sənətkarlığı və poetik mətnlərin konteksti ilə şərtlənmiş frazeologizmlərin semantik çevrəsi açılır.

Tədqiqatın mənbələri kimi Azərbaycanın xalq şairləri M.Dilbazi və N.Rəfibəylinin, eləcə də H.Billuri, M.Gülgün, F.Məmmədli kimi tanınmış söz ustalarının müxtəlif illərdə nəşr olunmuş kitabları götürülmüşdür.

Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin tərtib etdiyi “Azərbaycanın qadın şairləri və aşığı” kitabından da yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilir, elmi yeniliyi açılır, araşdırma metodları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, araşdırmanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəsl “Ədəbi dildə frazeologizmlərin linqvopoetik təhlili” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. “Frazeologizm: mahiyyəti və

tədqiqi” adlanan I yarımfəsildə qeyd olunur ki, bu sahə ilə bağlı kifayət qədər tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, frazeologizmlərin semantik-struktur sınırları konkret olaraq müəyyənləşdirilməmiş, onların dildə (dilçilikdə) funksiyası və yeri tam aydınlaşdırılmamışdır. Frazeologiyanın bir sıra əsas problemləri (frazeoloji vahid və mürəkkəb termin, feili frazeoloji birləşmələr və mürəkkəb feillər, frazeoloji vahidlər və atalar sözləri), frazeologiyanın linqvistik statusu da bu gün mübahisəli məsələlər kimi dilçilikdə qalmaqdadır. Frazeologiya dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi təsbit edilməyibdir.

Frazeologiyada frazeoloji vahidlərin yaranmasında və inkişafında daxili və xarici amillərin rolu, frazemlərin strukturu və funksionallığı, frazeologizmlər daxilində leksik vahidlərin kombinasiya qaydalarının və əlaqələrin xarakteri, eləcə də frazeoloji vahidlərin müxtəlif tiplərinin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri, kateqorial əlamətləri öyrənilir.

Frazeologiya ümumi bir fənn kimi də hələ tam formalaşmamışdır. Ona görə də onu müxtəlif dil sahələrinə, məsələn, bəzən onu semasiologiyaya, yaxud üslubiyyata daxil edirlər.

“Frazeologizm” termininin araşdırmalarda çoxsaylı və fərqli yorumları onun istifadə sferasının genişlənməsinə, yaxud məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsidir ki, həmin termin leksikologiyadan başqa, bəzən morfologiyada da işlədilir.

Azərbaycan nəzəri dilçiliyində frazeologiya, “frazeologizm”, “frazeoloji vahid” anlayışları həm geniş, həm də məhdud mənada başa düşülür. Frazeologiya dil strukturunun bütün sistemlərini (leksik-semantik, morfoloji, sintaktik) əhatə edir, onun yalnız leksikologiyaya çərçivəsində öyrənilməsi onun tədqiq imkanlarını məhdudlaşdırır.

Frazeologiyanın obyektinə fərqli elmi-nəzəri yanaşmalar frazeoloji vahidlərin və sözlərin yaranma mənbələri ilə, onların semantik və funksional-qrammatik yaxınlığı ilə, xüsusən frazeoloji birləşmələrin təsnifatı ilə bağlı məsələlərdə ortaya çıxır.

Frazeoloji təsnifatın müxtəlifliyi də bu sahədə çəşqinlik yaradan səbəblərdən biridir. Ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən frazeoloji vahidlər qrammatik formasına, mənşəyinə, əlaqə xarakterinə, strukturuna, əhatə çevrəsinə görə fərqli səviyyələrdə təsnif edilir.

Konkret dil ailəsi ilə bağlı frazeologiyanın nəzəri problemləri hələ yetərinə həll olunmadığından, hələ də ortada vahid elmi-nəzəri yanaşma yoxdur. «Türk dillərinin frazeologiyasının həm diaxron, həm də sinxron planda dəfələrlə tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi hələ bir çox məsələlər mübahisəli qalmış və öz həllini tapa bilməmişdir. İstər ümumi

dilçilikdə, istərsə də türkologiyada frazeologiyanın xüsusi yeri olmamış, ondan ya «leksikologiya»nın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda o həmin bəhslə yanaşı öyrənilmişdir. Bu da ilk növbədə frazeologiyanın sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsi, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmaması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənəşdirilməməsindən irəli gəlir».¹

Azərbaycan dilçiləri tərəfindən məcazi mənada işlənən obrazlı ifadələr (R.Məhərrəmov), mürəkkəb sözlər (Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov), qoşa sözlər (M.Məmmədov), müxtəlif tipli sabit birləşmələr (H.Bayramov), atalar sözləri və məsəllər (A.Qurbanov, S.Cəfərov, K.Əliyev, Z.Əlizadə) «frazeoloji məkana» daxil edilir.

Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan frazeologiyasının tərkibinə bütün sabit söz birləşmələrini, o cümlədən atalar sözləri və məsəlləri, qanadlı ifadələri və aforizmləri daxil edirlər. Azərbaycan dilində frazeologizmlərin məcmusunu sabit söz birləşmələrinin müəyyən qrupu ilə məhdudlaşdırırlar da var.

Yazıçı dilində, ədəbi-bədii mətnlərdə frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi göstərir ki, frazeoloji vahidlər «zəngin semantik üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir, düşdüyü kontekstdə təsvir və təənnüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır»², ədəbi dilin fəlsəfi refleksiyasını, simvolik qatını ifadə edir. Ədəbi əsərlərdə frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi yazıçıların dildən istifadə imkanlarını müəyyənəşdirir, yazıcının dil sənətkarlığı haqqında fikirlər söyləməyə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin «üslub tonunu», ekspressiv xüsusiyyətləri, funksional sferasını nəzərə almaqla klassik ədəbi didən gəlmə, neytral, xalq danışığı dilindən gəlmə frazeologizmlər fərqləndirilir.

Tədqiqatçılar poetik dilin, bədii dilin frazeologiyasından bəhs edərkən üç məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər: 1) frazeologizmin obraz mahiyyəti; 2) frazeologizmin leksik ifadəsi; 3) frazeoloji obrazı ifadə edən mənalar çevrəsi.

Frazeologizmləri bədii dilin mühüm üslubi imkanı kimi tədqiq etmədən yazıcının dil sənətkarlığını öyrənmək çətin olur.

Bədii mətn milli, fərdi dünya obrazının proyeksiyasıdır. Milli təfəkkür tərzii ədəbi-bədii mətndə əksini tapır. Dilin frazeoloji fondu dil daşıyıcısının obrazlı təfəkkürünü ifadə edir.

“Somatik frazeoloji vahidlərin poetik lüğətin təşkilində rolu”

¹ Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.3

² Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 1998, s.388

adlanan II yarım fəsildə göstərilir ki, insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Eston dilçisi F.Vakk yazır: «Somatik frazeologizmlərdə daha çox o bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur ki, onların funksiyası və mənası aydındır. Məsələn, baş, göz, ağız, diş, əl, ayaq və s. Bədən üzvlərinin əsas funksiyalarının vacibliyindən və onların sayı, somatik frazeologizmlərin müvafiq qruplarının müxtəlifliyindən asılıdır»¹.

Somatik frazeologizmlər bədən üzvlərinin əsas funksiyaları əsasında yaransa da, müxtəlif xalqlarda və dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. «Ümumiyyətlə, bütün dünya dillərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Somatik frazeoloji vahidlərin türk dillərinin frazeoloji fondunda üstünlüyü açıq-aşkar nəzəri cəlb edir»².

Somatik frazeologiya poetik dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. somatik mənalı leksemlər feili frazeologizmlərin əsas komponenti kimi çıxış edir. Somatik frazeologizmlərin poetik dildə çoxluğunu “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə üstün mövqeyi ilə müqayisə etmək olar. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə baş sözü ilə – 200, gözlə – 300-dən çox, ayaqla – 100-ə yaxın, ağızla – 100-ə yaxın, dillə 100-dən çox, əllə – 200, qulaqla – 100-ə yaxın, üzlə – 200-dən çox, canla – 100-ə yaxın somatik frazeologizmlər verilmişdir.

Somatik frazeologizmlər etnik düşüncənin ifadəsi olub, alqış-qarğış tipli ifadələrdə də daha çox kodlaşdır.

Müasir Azərbaycan qadın poeziyasında da somatik frazeologizmlər öz məhsuldarlığını, işlənmə tezliyini, idiomatik xarakterini qoruyub saxlayır, daha çox adlar+feil modeli üzrə formalaşmışdır, tərəflərdəki sözlər ismin təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olur.

M.Dilbazinin dili ilə müqayisədə N.Rəfibəylinin dilində «əl» və «ayaq» komponentli frazeologizmlər sayca nisbətən azlıq təşkil edir.

“Əl” komponentli frazeoloji birləşmələr əsasən “Adj+somatizm”, yaxud “V+somatizm” modelləri üzrə düzəlmişdir. *Əlin işdən-gücdən soyuyan zaman / Qoymaz səni özgə mərhəmətinə (M.Dilbazi); “Oyan, qəhrəmanım! Yurd əldən gedir” (M.Dilbazi); Bu yükləri çəkmir sənə / Gəl, məndən əl götür, ey qəm! (M.Dilbazi)*

“Əl” sözü örnək gətirilən mətnlərdə çoxsaylı frazeoloji vahidlərin

¹ Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1963, с.155

² Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: Nurlan, 2004, I c., s.73

struktur-semantik mərkəzini təşkil edir. Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər müxtəlif mənaları kəsb edir. Bir çox hallarda neqativ, yaxud pozitiv mənaları ehtiva edirlər, hakimiyyət, dəstək simvolu kimi çıxış edir. Ələ baxmaq, əlinə düşmək, əlinin altında işləmək, əlində saxlamaq və s. Azərbaycan dilində əl tutmaq, kömək etmək, dəstək vermək mənasındadır.

“Əl” sözünün çoxmənallığından, məcazlaşma imkanının genişliyindən, ifadə yaradıcılığında rəngarəng mənalar qazana bilməsindən bəhrələnərək, yazıçılar bunlardan məqsədlərinə uyğun istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda müxtəlif semantik strukturda yeni səslənən, bəlkə də dil üçün qeyri-adi görünən üslubi frazeologizmlər yaratmışlar»¹.

“Əl” sözü ilə yaranmış somatik frazeologizmlər qadın şairlərin poetik dilində qafiyə yaratmada da iştirak edir. *Əməlinin şahididir / Sənə dostluq duyğusuyla / Uzaqdan bu milyon əl (N.Rəfibəyli)*.

“Əl” leksik vahidi ilə formalaşmış somatik ifadələr metaforik mənə ilə yüklənmiş olur.

Poetik mətnlərdə «ayaq» komponenti ilə yaranmış somatik frazeoloji birləşmələri tematik qruplar üzrə təsnif etmək bəzən çətinlik törədir. Bu tipli frazeoloji birləşmələr “baş”, “göz” komponentli frazeologizmlərlə mifoloji oppozisiya yaradır. Məsələn: *Başın göyə dayaqdır / Ayağın yerə (M.Dilbazi); Başlar işləməyəndə / Ayaqlar işdən qalır (M.Dilbazi)*.

Müasir Azərbaycan poeziyasında “sinə”, “döş”, “köks” sözləri sinonim kimi işlədilir. Araşdırdığımız şairlərin yaradıcılığında «sinə», «köks» sözü ilə çoxmənəli frazeoloji ifadələr (həm ismi, həm də feili) geniş yer almışdır: sinə gərmək, sinəsi dağlı, sinə üstündə böyütmək, sinə dağı, köksünə dağ çəkmək, köksünü ötürmək, köksünün atəşi və s.

M.Dilbazinin və N.Rəfibəylinin poetik dilində “ürək” və “bağır” sözlərinin aparıcılığı yüksək faiz təşkil edir. Ürək/bağır/könül paralelində könül sözünün statistik tezliyi diqqət çəkir: “bağrı yanmaq, bağrı qan olmaq” dərdi, kədəri, ayrılığı simvolizə edir. Məsələn: “Lalənin bağrı yandı təzədən” (M.Dilbazi).

Müasir Azərbaycan dilində “baş” somatizmi ilə əmələ gəlmiş yüz otuz frazeoloji birləşmə qeydə alınmışdır. M.Mirzəliyeva həmin vahidlərdəki “baş” sözünün insan bədəninin ən əsas polisemik üzvləri ilə ifadə olunması ilə əlaqələndirir². Təhlillər göstərir ki, M.Dilbazinin dilində “baş” tərkibli somatik frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Müq.ət: *Bircə*

¹ Süleymanova İ.S. Azərbaycan poeziyasında (1990-2000-ci illər) üslubi frazeologiya. Filol. üzrə fəls.doktoru diss. Bakı: 2011, s.80

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.28-30

dəyməyin mənə / Dostumla baş-başayam (N.Rəfibəyli).

İnsanın davranışını, əxlaqi dəyərlərini bildiren somatik frazeologizmlər: başı əyilmək, başını dik tutmaq, başından keçmək. Başını aşağı əymək rüsvayçılıq, biabır olmağı bildirir¹. Baş yastıqda qılmaq ölüm ərəfəsini bildiren idiomatik ifadədir. *“Baş yastıqda, gözüm qalıb tavanda” (M.Dilbazi).*

M.Dilbazinin dilində xalqımızın dünyagörüşü, minillik adət-ənənələri, həyat fəlsəfəsi əsasında formalaşmış etnoqrafik məzmunlu frazeologizmlərin mövcud olması təbii haldır. Köç-tərəkəmə məişətinə, elat həyatına uşaqlıqdan dərinədən bələd olan şairə şeirlərində xalq deyimlərindən, ifadələrindən geniş bəhrələnmişdir. Bu deyimlər, frazeoloji birləşmələr onun bədii dilinə şirinlik, etnoqrafik kolorit vermişdir. Məsələn, “qara yaylıq bağlamaq” yas mərasiminin davranış atributudur və dildə frazeologizm şəklində qalmışdır. *Cavanlıqda başına / Qara örtük salmayıb (N.Rəfibəyli); Oğul deyib mən sinəmi doğraram / Ağ başıma qara yaylıq bağlaram (M.Dilbazi).*

“Başına iş gəlmək”, “başına nə iş gəlir”, “başına nələr gəldi”, “başından nələr keçdi” frazeologizmlərin birinci komponenti “başına”, üçüncü komponenti “gəldi” feilidir. Bu iki komponent arasına düşsən sözlər eyni mənaya malik olan ifadələr yaradır: başına iş gəldi, başına hadisə gəldi və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da həmin frazeologizmlərə rast gəlirik: Mənim qara başıma nələr gəldi; Beyrəkdən sonra başına bu hal gələcəgin bilirdin – dedi; Qazi ərənlər başına nə gəldiyin söylədi, Qazi ərənlər başına nə gəldüğün aydı-verdi .

N.Seyidəliyev dastan və nağıl materialları əsasında bu mövzuya toxunur: “Başına iş gəlmək” ifadəsinə “nə” əvəzliyi əlavə etməklə sual ifadə edir və hansı bir hadisənin ola biləcəyi, hansı müsibətin üz verəcəyi bilinmir. Bəzən həmin ifadə “iş” sözü əlavə olunmadan da işlədilir. Mürəkkəb cümlə yaradaraq keçmiş və gələcək zamanı bildirir. Məsələn: Koroğlu: oğlan, sən əcəm oğlu İbrahimsən, çox əcəb, danış görək başına nə iş gəldi (“Koroğlu” dastanı). Durub üzqoydu şəhərə ki, gedim görüm başına nə iş gəlir (“İbrahim” nağılı). Kişi: Yaxşı oldu, gedib bu gecəni orada keçirərəm, görəəm sabah başıma nə iş gələr (“Cəlayi-kətən” nağılı)². *Danışsaydın nələr keçib başından / Gah su axıb, gah qan axıb döşündən (M.Dilbazi); Dilim də gəlməyir danışım bir-bir / Bu qoca vaxtında başım nə çəkdi (M.Gülgün).*

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Elm, 1964, s.236

² Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006, s.123

Qadın şairlərimizin dilində çoxmənalı somatik vahidlərdən biri də “üz”dür. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözdən törəmiş 160-a yaxın frazeoloji vahid verilmişdir. *Yerə dikib gözünü / Çox bozartma üzünü (M.Dilbazi)*. “Üzünü bozartmaq” frazeologizmi xalq danışığı dilində, şivələrdə insanın xasiyyətini (mənfi mənada) biruzə vermək mənasında işlənir ¹. Müq.ət: *Ağ üzə çıx sınaqdan sən / Öyrən istiyə, soyuğa (M.Gülgün)*; *Anasının yanında / Hər vaxt üzü ağ oldu (M.Dilbazi)*.

Müşahidələr və təhlillər göstərir ki, başqa somatizmlərdən (göz, əl, ürək) fərqli olaraq, «qulaq» və «diz» somatizmləri araşdırdığımız poetik mətnlərdə məhsuldarlığı ilə o qədər də fərqlənmirlər. Bu somatizmlərin yaratdığı frazeoloji ifadələr sayca çoxluq təşkil etmir, amma F.Məmmədliyə metaforik mənaca daha fəaldırlar: *Bir qulağı günahımdan dərən yox / Keyfinizi durultmağa gəlmişəm (F.Məmmədli)*; *Haqlının qulağını / Haqsız dibindən kəsir (F.Məmmədli)*.

N.Rəfibəyli “yadda saxlamaq, unutmamaq” mənasında “qulağımdan çıxmadı” frazeoloji istifadəsindən istifadə edir:

“Diz” somatizmi, demək olar ki, yalnız bir frazeoloji ifadə də əksini tapıbdir: diz çökmək, dizi bükülmək – zorla tabe etmək, tabe olmağa məcbur etmək, itaət etmək, təslim olmaq.

“Bel (kürək, arxa)” komponentli frazeologizmlərin M.Dilbazi yaradıcılığında fəallığı həmin somatizmin onun dilində etik dəyər kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məsələn: *Mən ağlasam, ağlar elim / El ağlasa, sınar belim (M.Dilbazi)*.

Xüsusən «göz» leksemi ilə əmələ gəlmiş frazeoloji vahidlər üslubi zənginliyi və fəallığı ilə fərqlənir: gözünə yuxu getməmək – yata bilməmək, narahat olmaq, gözü dolmaq – “kövrəlmək”, gözünü çəkmək – əlini üzmək, gözü yolda qalmaq – “narahat olmaq”, göz olmaq-nəzarət etmək, göz dikmək – (mənfi mənada, torpaqlarımızı almaq arzusu), “nəzarət etmək”, gözünü açmaq – “ayılmaq”, gözü yol çəkmək – “xatırlamaq, xəyala dalmaq, fikirləşmək”. Misallara diqqət yetirək: *Mən anamın gözlərindən oxudum / Zəfər günü səadətini adını (N.Rəfibəyli)*; *Qız ona dayaq oldu / Göz oldu, oyaq oldu (M.Dilbazi)*.

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli yaradıcılığında somatik frazeologizmlər üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, ürək (könül, qəlb) leksik vahidinin formalaşdırdığı somatik frazeoloji birləşmələrin fəallığı klassik ədəbi dilin təsiri ilə, onların poetik lüğətində çoxmənalılıqla bağlıdır.

II Fəsil “Poetik dildə frazeologizmlərin qrammatik-semantik

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IVc. Bakı: Elm, 1987, s.448

strukturu” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“İsmi (substantiv) frazeoloji birləşmələr”** adlanan I yarımfəsildə qeyd olunur ki, xalq şairləri M.Dilbazi, N.Rəfibəyli substantiv (ismi) frazeoloji vahidlərdən adətən bədii təsviri gücləndirmək üçün istifadə etmişlər.

Onların poetik dilində ismi frazeoloji birləşmələr I, II, III növ ismi söz birləşmələri əsasında yaranmışdır. “İsim burada təyin olunan rolunda çıxış edərək öz ətrafında onu təyin edənləri toplayır və qrammatik mərkəz yaratmış olur”¹. Birinci növ ismi frazeoloji birləşmələr strukturuna görə bu modellər üzrə qurulur: isim+isim, sifət+isim, feli sifət+isim.

İsmi frazeoloji birləşmələrin mahiyyətini məcazilik, məzaci mənə, təşkil edir, bir qayda olaraq bədii təyinlər, metaforalar və başqa bədii ifadə vasitələri kimi çıxış edirlər.

İsmi frazeologizmlərin bəzilərində birinci komponent mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və həmin frazeoloji birləşmələr məhz mənsubiyyət şəkilçisinin mövcudluğu ilə özünəməxsus “səmimiyyət dərəcəsi” (əgər belə demək mümkünsə) qazanmış olur. *Gəlmədim ki, yıxıb eşqin mülkünü / Könlüm sarayını viran eyləyim (N.Rəfibəyli)*

Birinci növ ismi frazeoloji birləşmələrdə bəzən birinci komponent keyfiyyət mənalı lı, -li, -lu, -lü şəkilçili düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: Məsələn: *Onun odlu sözləri / Əridir dağı-daşı (M.Dilbazi)*

N.Rəfibəylinin və M.Dilbazinin əsərlərinin dilində “həsərət, hicran”, “dərd” leksik vahidi ilə yaranmış frazeoloji birləşmələr poetik fikrin obrazlılığını təmin edir.

Onu da qeyd etmək ki, tərkibində say olan ismi somatik frazeoloji birləşmələrə şairlərin yaradıcılığında məhdud halda rast gəlinir. Say+ somatik isimlərlə düzələn bu frazeologizmlər insan xarakterini, mənəviyyatını əks etdirir.

Adətən, bir, iki, üç, yeddi, qırx, doqquz kimi sakral, yüz, min, milyon kimi çoxluğu bildirən saylara müraciət olunur.

Feili sifətlə yaranmış ismi frazeologizmlərin şeirlərdə üstünlüyü şairlərin dünyagörüşünün, məcazıatırma potensialından asılı olur.

İkinci növ ismi frazeoloji birləşmələr ikinci komponentə –i, -ı, -u, -ü, saitlə bitənlər də isə –si, -sı, -su, -sü mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, N.Rəfibəyli dilində ikinci növ ismi frazeoloji vahidlər daha üstündür. Klassik izafət birləşmələrinin azərbaycanlaşmış variantları, demək olar ki, onun dilində bir sistem təşkil edir.

Söz həssaslığı, sözlə rəftar səriştəsi M.Dilbazinin və N.Rəfibəylinin

¹ Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, s.47

frazeologizmlərdən istifadə məharətində özünü göstərir. Frazeologizmlər onların poetik dilini yeknəsəqlikdən, şablonluqdan qurtarmış, məcaz, obraz yaradıcılığı üçün geniş imkanlar açmışdır.

Ə.Əhmədova, M.Dilbazi sənərkərlığın bu xüsusiyyəti haqqında yazır: “Mirvarid Dilbazi şifahi xalq yaradıcılığından və klassik irsimizdən daim öyrənərək, onlardan öz əsərlərində yaradıcı şəkildə istifadə edən sənətkardır. Onun əsərlərində canlı xalq ifadələri, atalar sözləri, xalq məsəlləri, idiomatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr və s. bol-bol işlədilir. Bu işə həmin əsərlərin bədii təsvirini daha da artırır”¹

İkinci növ frazeoloji vahidlərin semantik zənginliyi şairlərə təyinedici funksiyanı ifadə etməyə imkan vermişdir. İkinci növ ismi frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmuş bədii təyinlər təsvir olunan predmetin, şəxsin müəyyən xüsusiyyətini qabardır.

III növ ismi frazeoloji birləşmələrin işlək dərəcəsinin intensivliyi poetik nitqin təbiətindən gəldiyi kimi, şairin folklor yaddaşına, klassik şeirin ifadə modellərinə istinad etməsindən asılıdır. Şeirdə yeni mənə çalarlarının yaranması,

ekspressivliyin güclənməsi somatik vahidlərdən yaranmış ismi frazeoloji birləşmələrlə əlaqədardır. Məsələn: *Sən nə gözəl bilirsən / Bu torpağın dilini (M.Dilbazi II); Ürəyimin başı sanki üzülürdü (N.Rəfibəyli)*

Qadın şairlərin dilində ismi frazeoloji birləşmələrin böyük əksəriyyəti II və III növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Bu tipli frazeologizmlər şairlərin bədii üslubunu, lüğət tərkibini müəyyənləşdirmək baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Feili frazeologizmlər” – adından göründüyü kimi, bu yarımşəkilə N.Rəfibəyli və M.Dilbazi əsərlərində feili frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili aparılır.

Feili frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin ən məhsuldar struktur-semantik tipləridir. Feili frazeoloji birləşmələrdə ifadə olunan fikir əsasən feilin məzmunundan asılı olur və burada əsas xüsusiyyət sözlərin məcazi mənada işlənməsidir.

Feili frazeoloji vahidlərin əsas komponentini feil təşkil edir. Bu cür ifadələr mənaca hal, hərəkət və proses ifadə edir. Feili frazeoloji birləşmələr iş, hal, vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Feili frazeoloji vahidlər iki struktur tipindən istifadə olunur.

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli yaradıcılığında feili frazeoloji birləşmələr

¹ Əhmədova Ə. Bu ellərə vurulmuşam. Bakı: Yazıçı, 1978, s.55

fəallığa və üstünlüyə malikdir. Feili frazemlərin əksəriyyəti iki, üç, bəzən də dörd komponentli feili frazeoloji vahidlər təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, poetik mətnlərin vəznindən, qafiyədən asılı olaraq, komponentlərin sıralanması dəyişə bilər. Feili frazeoloji birləşmələrin komponentləri qafiyə təsiri altında inversiyaya da uğrayır.

Feili frazeoloji vahidlər poetik mətnin (sətrin, beytin) emosional-ekspressiv tutumunu genişləndirir. Şair onlardan sərbəst birləşmələr kimi istifadə edəndə belə, oxucuların yaddaşında frazemlərlə assosiasiya doğurur. Feili frazeoloji ifadələr bədii mətnin emosional, ekspressiv atmosferi ilə tam uzlaşır – bu, əlbəttə, şairlərin sənətkarlığı ilə əlaqədardır.

M.Dilbazi, N.Rəfibəyli dilində işlənən feili frazeoloji ifadələr isimlərin hansı hallarda işlənməsindən asılı olaraq qruplaşdırılır:

1. Adlıq halda işlənən isimlərin feillə birləşməsindən əmələ gələn frazeologizmlər.

İsmin bütün halları eyni intensivlikdə feillərlə əlaqəyə girə bilmir. «Feili birləşmələrin birinci tərəflərinin belə müxtəlifləşməsi – hallanması həmin birləşmələrin ikinci tərəfindəki feillərin qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Burada özünü göstərən zəngin məna növləri isə, əsasən birinci tərəflərdəki sözlərin xüsusiyyətlərindən asılıdır»¹. Bu baxımdan şairlərimizin dili birinci tərəfi ismin adlıq halında olan frazeologizmlərin zənginliyi ilə seçilir.

1. Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş adlıq halda olan sözlər+feil modeli feili frazeoloji birləşmələr. Şairlərin dilində bu forma işləkdir, hər üç şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçisindən istifadə olunur: *Dilim qıfıllandı (M.Gülgün); Gözlərim sataşdı (H.Billuri)*

Misallar göstərir ki, I və II şəxsin təkində olanlar daha geniş təmsil olunur. Bu tip frazeoloji birləşmələrin bəzilərində birinci komponent isim yox, sifət çıxış edə bilər.

2. Yönlük halda işlənən isimlə feilin birləşməsindən əmələ gələn feili frazeoloji birləşmələr. *Başına dolanmaq, başa düşmək, gözüünə işıq vermək, ayağa qalxmaq, işə salmaq, könülə xoş olmaq, başına dar olmaq, ayağa qaldırmaq, könlünə yazmaq, ürəyə girmək* və s. Müq.ət: *Lal gecələr dilə gəldi, fəryad etdi insan kimi (N.Rəfibəyli)*

3. Təsirlik halında olan isimlə feilin birləşməsindən əmələ gələn frazeoloji birləşmələr. Məsələn, əlini üzmək, könlü açılmaq, belə bükülmək, minnəti olmaq, başını qoymaq, qanını içmək, qəlbini dağlamaq, əlini çəkmək, ürəyini sıxmaq və s. Müq.ət: *Baharda hər kəsə minnəti olmaz /*

¹ Seyidov Y. Əsərləri. Bakı: BDU-nun nəşri, I c., 2006, s.252

Açılar əllisi, yüzü güllərin (N.Rəfibəyli); Dilimi yandırır bu torpaq sözü (M.Dilbazi); Sözüni kəsərək söylədi birdən / Sormayın, onsuz da anladım sizi... (H.Billuri)

Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim+feil modeli frazeoloji birləşmələr də kifayət qədərdir: söz açmaq, can vermək, ilham almaq, könül vermək, əl üzmək, göz dikmək, diz çökmək, əl açmaq, həsrət çəkmək, and içmək, zəhər qatmaq, baş vurmaq, qəm yemək və s. frazeoləri göstərə bilərik.

5. Yerlik halda olan isimlə feilin birləşməsindən əmələ gəlmiş feili frazeologizmlərə də müəyyən qədar rast gəlinir: gözündə ucalmaq, ağızda söz saxlamaq, başında gəzdirmək. Müq.et: *Yandı gözlərində şirin bir ilham (N.Rəfibəyli); İnsana dar ayaqda ədalət gəlmiş (M.Dilbazi).*

6. Çıxışlıq halda olan isimlə feilin birləşməsindən düzələn feili frazeoloji birləşmələr. Bu frazeoloji birləşmələrdə də “baş, göz, könül, ağız” kimi somatik vahidlərdən daha geniş istifadə olunur. Müq.et: *İnsan məhəbbəti gözlərdən içər / Sonra yaşadar ürəyinin / Təmiz, şəffaf bulağında (N.Rəfibəyli); Dedi: - Dillən, ay alim / Ağzından dürr tökülsün (M.Dilbazi);*

“M.Dilbazi və N.Rəfibəylinin poetik dilində frazeologizmlərin üslubi imkanları” adlı III fəslin I yarım fəslə **“Frazeoloji vahidlərin məcazqurma potensialı”** adlanır. Frazeologiya yazıcının, şairin dil sənətkarlığını və üslubunu müəyyən etmə yollarından biridir. Frazeologizmlər ümumxalq dilinin lüğət fondunu zənginləşdirdiyi kimi, şair və yazıçı dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, onun semantik genişlənməsində vacib rol oynayır.

Frazeoloji vahidlər poetik dildə ilk növbədə etnik-mental düşüncənin obrazlı ifadə formasıdır. «Təsadüfi deyildir ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bugün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi “yaşayır”, müstəqil söz kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir»¹.

Frazeoloji ifadələr dilin qrammatik qanunauyğunluğunu, obrazlığını, ekspressivliyini əks etdirən leksik vahidlərdir. Frazeoloji ifadələrdə, belə demək mümkünsə, dilin tarixi-fəlsəfi refleksiyası, «dil oyunları» əksini tapır. Frazeoloji ifadələr bədii dilin üslub imkanlarıdır..

Frazeologizmlərin “xalq dilində əmələ gəlməsinə baxmayaraq, ədəbi

¹ Vəliyeva X.X. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu. Filol. üzrə fəls.d-ru diss... Bakı, 2007, s.17

dilə keçməsi, nəsr və poeziyada, lüğət və qrammatikalarda yer tutması göstərir ki, onlar zəruri dil funksiyasını yerinə yetirirlər. Müəllif həmin funksiyaları anlayışların xalis abstraksiyadan onları doğurmuş duyğulara qaytarmaq, onları gözə görünən obrazlarda təcəssüm etdirmək kimi səciyyələndirir”¹.

Frazeoloji birləşmələr poetik deyimin obrazlı ifadəsi üçün mövcud olan əsas vasitələrdən biridir. M.Dilbazi, N.Rəfibəyli kimi söz ustaları dilin frazeoloji vahidlərindən istifadə etməklə fikrin poetik ifadəsinə, obrazlılığına, zəngin mənə çalarına diqqət yetirmişlər.

Bizcə, xalq yazıçısı Elçinin M.Gülgün yaradıcılığına həsr olunmuş məqaləsindəki fikirləri digər qadın şairlərimizə də şamil etmək olar: “Bu zərifliyin, bu poetik yüngüllüyün, xəfifliyin bizim poeziyamızda köklük ənənələri var, onlar Heyran xanımın, Aşıq Pərinin, Natəvanın, Kəminənin, Aşıq Bəstinin, cəmi bircə beyti ilə ədəbiyyat tariximizdə işıqlı və eyni zamanda həzin bir iz qoyub getmiş Ağabəyim Ağanın yaradıcılığından süzülüb gəlir...”².

Frazeologizmlər şairin məqsədindən asılı olaraq, müəyyən üslubi funksiya yerinə yetirir. Bu baxımdan somatik frazeologizmlərin əhəmiyyəti artır. Somatik frazeologizmlər «xalq dilinin tərəvətini, gücünü, gözəlliyini» (S.Vurğun) özündə daha qabarıq əks etdirir.

Xalq şairləri M.Dilbazi və N.Rəfibəylinin bədii dilində işlədilən frazeologizmlər müəyyən üslubi imkanlara malikdir. Xalq danışığı dilindən, klassik ədəbi dildən gələn ibarələr, deyimlər poetik dilin obrazlı qatını təşkil edir.

Onların poeziyasında olan mənalılıq, yığcamlıq, ifadəlilik əsasən feili frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq ifadəsini tapır. «Bütöv mənaya malik feili frazeoloji birləşmə idarəetmənin gücündən və xarakterindən asılı olmayaraq, kontekstin sözlərinə münasibətdə bölünməz bir vahid kimi çıxış edir və özək olmayan komponentlər cümlədə müstəqil idarə olunan başqa sözlərlə yalnız formal şəkildə bağlanır»³.

Məcəzlaşma prinsipi sözün çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Frazeologizm həmişə məcazi mənə ilə kodlaşmış olur, yəni deyildiyi, yazıldığı şəkildə birbaşa siqnikativ mənada başa düşülür. Amma frazeologizmlər adi məcaz növlərindən xeyli fərqlənir.

Frazeologizmlərin təbiəti şairin bədii üslubunda, hadisələrin,

¹ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977, 283 с.171-172

² Elçin. Əbədi gün sorağında // Gülgün M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1986, s. 4

³ Əlimirzəyev X. Xatirələr olan yerdə // “Kommunist” qəz., 11 mart, 1965, s.27

nəsnələrin obrazlı, ekspressiv ifadəsində ortaya çıxır. Frazelogizmləri cövhərindəki obrazı, daxili formanı şəffaf göstərir. Poetik frazeologiyanın əsasını ümumxalq dilinin, danışq dilinin obrazlı ifadələri təşkil edir. M.Dilbazidə folklor yaddaşından, N.Rəfibəylidə klassik ədəbi ənənələrdən gələn ifadələr onların əsərlərində poetik frazeologiyanın təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Frazeoloji vahidlər poetik deyimlərdə ekspressiv-emosional dərəcəni yüksəltməsi ilə yanaşı, başqa estetik funksionallığa malikdir. Buraya emotiv, detallaşdırma, təsviri-dəyərləndirmə və başqa funksiyaları şamil etmək olar. M.Dilbazi, N.Rəfibəyli poeziyasında eyni bir frazeologizm kontekstdən asılı olaraq, həm məcazi mənada, həm də mənada qavranıla bilər. Əlbəttə, daha çox məcazi mənada izlənilir.

N.Rəfibəylinin dili ismi birləşmələrdən yaranmış üslubi frazeoloji ifadələrlə daha çox zəngindir. Örnək üçün şairin “Aktrisa” şeirinə diqqət yetiməyimiz kifayətdir. “Səadət qanadı, eşqin qanadı, fitnə-fəsad yuvası, səadət novrağı” və s. bu kimi ismi frazeozimlər həmin şeirin mətnində geniş yer alır. *Parlayır, yüksəlir o / Səadət qanadında... / Əfi bir ilan kimi / Şübhə girir araya / Fitnə-fəsad yuvası / Çirkin, qanlı saraya / Pozulur məhəbbətin / Səadətin novrağı (N.Rəfibəyli)*

Üslub özünəməxsusluğunu yaradan xüsusiyyətlərdən biri də frazeologizmlərin simvollarla ifadəsidir. Simvol deyəndə ümumiləşdirilmiş ideyanı ifadə edə bilən leksik, yaxud frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. N.Rəfibəyli və M.Dilbazi poeziyasında frazeoloji vahidlər və onların komponentləri simvollaşmış mənaya malik ola bilər.

Frazeoloji vahidlər poetik mətnin lüğət tərkibini zənginləşdirir, bədii dili mənə yeknəsəqliyindən xilas edir. Frazeoloji vahidlər poetik dilin milli koloritini qoruyub saxlayır. R.Məhərrəmovə haqlıdır: “Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələridir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək mümkün deyildi”¹. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin simvollaşmış mənası kompleks şəkildə, yəni komponent-simvolun və onun daxil olduğu frazeoloji vahidin semantikasının təhlili ilə araşdırılmalıdır. Bu zaman bədii əsərin məzmunu, ideyasına da müəyyən aydınlıq gəlir.

Nigar Rəfibəyli, Mirvarid Dilbazi kimi sənətkarlar ana dilinin resurslarından, ənənəvi poetik formalarından məharətlə yararlanıblar. Frazelogizmlər bu şairlərin dünya duyumunu əks etdirən vacib əyani anlayışları bildirən sözlərin geniş çevrəsini əhatə edir. Frazeoloji vahidlər mühüm

¹ Məhərrəmovə R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, s.268

bədii-ifadə təsvir vasitələri kimi, həm də onların dilə yaradıcı münasibətinin göstəricisidir. Nigar Rəfibəyli poeziyasında frazeoloji vahidlər emosional-ekspressiv obrazlılığı ilə seçilir, şeirlərin “üslubi tonu”nu gücləndirir.

Hər bir şair bədii əsər yaradarkən bu və ya digər priyoma öz münasibəti olur. Məhz bu priyomların köməylə üslubi və estetik effektlər, frazeologizmlərin məna yığcamlığını əldə edir. Frazeologizmlər onların yaradıcılıq fərdiliyini və yazı manerasını ortaya çıxaran amillərdən biridir. Frazeoloji vahidlərin aktuallaşması və transformasiyası, ümüminət faktları kimi funksionallaşması bir daha göstərir ki, “dil azadlığın vacib hüdudu kimi çıxış edir” (Koseriu).

M.Dilbazi, N.Rəfibəyli (eləcə də başqa qadın şairlərin) əsərlərində frazeoloji vahidlər metafora, metonimiya, epitet, bənzətmə, təşbeh, mübaligə, alleqoriya və s. məcazların funksiyasını yerinə yetirə bilər. Şairlər poetik nitqin ekspressivliyini, emosional təsirini gücləndirmək üçün həmişə dilin frazeoloji qatına istinad etmişlər, sözdə məcazlaşma hadisəsi yaratmışlar. Onların poetik dilində məcaz və obrazlılıq potensialı da frazeoloji vahidlərin genişlənmə imkanlarından asılıdır. “Frazeoloji vahidlər isə dildə əsasən sabit şəkildədir. Komponentlər məcazın bir və ya bir neçə növü əsasında sabitləşmişdir. Məcaz növləri burada canlı bədii lövhələr yaratmışdır. Belə sinkretik keyfiyyət fərqlərinə görə frazeologiyanın özünü də bədii təsvir vasitəsi hesab etmək lazımdır. Dilin məcazlar sistemi adətən bədii təsvir vasitələri hesab edilir”¹

Frazeologizmlər poetik kontekstdə müxtəlif mövqələrdə ola bilər. Sətir, misra, beyt kontekstində frazeologizmlər ümumiləşdirmə gücünə malik olur, növbəti konteksti də uzlaşdırmağa da imkan verir. Frazeoloji ifadə, məcaz, poetik fiqur rolunda çıxış edərək, mətnin (sətrin, beytin) içində “əriyərək”, ekspressiv-üslubi çaları zənginləşdirir, məna tutumunu dəyişir. “Söz nə qədər çoxmənalı olsa belə, mətnə, nitq prosesində, dialoqda tam bir məna alır. Mətn hər dəfə sözün mənasına istiqamət verir, onu çoxmənalılıqdan azad edir”²

Feili frazeoloji birləşmələr həm ekspressiv xüsusiyyətinə görə, həm də üslubi imkanlarına görə poetik dilin zənginliyini və obrazlılığını təmin edən ifadə vasitələridir. Məcazlaşma frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı ilə bağlıdır. “Məcazlaşma hadisəsi çoxmənalılıq prinsipi əsasında yaranır və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmaq isə

¹ Cəfərov A. Nəbi Xəzri əsərlərinin linqvopoetikası. Fil.ilm.nam.diss. Bakı: 2010, s.98

² Бегиашвили А.Ф. Философия и поэзия. Философические проблемы поэтической речи. – Тбилиси: Мецниереба, 1973, с.14

sözdən ifadəli və təsviri vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır”¹

Şairlər milli mənəviyyatımızın və yaddaşımızın tərcümanıdır. M.Dilbazi və N.Rəfibəyli kimi söz ustaları ana dilin obrazlılığından, mənə zənginliyindən məharətlə istifadə etmişlər.

Frazeologiyanın üslubi, linqvopoetik imkanları onların poeziyasında daha aydın görünür. “Fikrin bədii ifadəsi məhz dil üçün adi olmayan söz birləşmələrinin işlənməsidir. Belə birləşmələr müəllifin demək istədiyi fikrə bizim diqqətimizi daha çox cəlb edir. Məhz əvvəllər dildə işlənməmiş bu qeyri-adi ifadələr daha effektiv olur. Ona görə də şairlər belə ifadələrin işlənməsinə çox meyl göstərirlər”². Klassik ənənədən, folklordan, xalq danışığı dilindən gələn frazeoloji birləşmələri bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsi kimi tədqiq çevrəsini genişləndirir.

Görkəmli qadın şairlərimiz frazeoloji vahidlərdən dildə üslubi laylar yaratmaq üçün geniş istifadə etmişlər. «Bədii dildə obrazlılıq yaratmaq üçün məcazın bütün növlərindən – mətəforalardan, şəxsləndirmə, canlandırma və nitqləndirmədən geniş şəkildə istifadə edilir»³. Şairlər mücərrəd və qeyri-müjərrəd sözləri, təbiət hadisələrini bildirən sözləri məcaz hadisəsinə daxil etməklə üslubi frazeoloji birləşmələrdən istifadə edirlər. Frazeoloji vahidlər üslubi vasitə olaraq, poetik mətəndə obrazlı ifadəyə, deyimə çevrilir. Biz bunu Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığında aydın görürük: *Küsdü əllərimin şeir hörgüsü (F.Məmmədli)*; *Çapıb keçim sərt üzündən dünyanın (F.Məmmədli)*; Yaxud M.Gülgündə: *Yəqin kəsəcəklər kökünü şər qüvvələrin / Açılacaq qaş-qabağı göyün-yerin (M.Gülgün)*.

«Şair və yazıçılar sözün məcazi mənasından istifadə edib, müxtəlif istiqamətdə təbiətdən insanın daxili aləminə, mənəvi keyfiyyətlərinə, təbiətin bir hadisəsindən başqa hadisəsinə keçidlə metaforalar işlədirlər»⁴. Məsələn, «sinə» sözü vasitəsi ilə yaranmış frazeoloji birləşmələrdə dilin metaforik (mifoloji) mənası daha qabarıq görünür: *Sinəm – biçilmiş kövsən yeri (M.Dilbazi)*.

Frazeoloji substrata malik olan metafora əsərin dilini ifadəli, canlı, mənalı etməklə yanaşı, məzmunun obrazlı və yığcam verilməsində mühüm rol oynayır, dilin estetik məziyyətlərini gücləndirir.

¹ Бегиашвили А.Ф. Философия и поэзия. Философические проблемы поэтической речи. – Тбилиси: Мецниереба, 1973, с.36.

² Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1968, с.401

³ Бегиашвили А.Ф. Философия и поэзия. Философические проблемы поэтической речи. – Тбилиси: Мецниереба, 1973, с.115

⁴ Степанов Ю. В мире семантики // Семантика. М.: Наука, 1983, с.23

Metonimiyalar M.Dilbazi, N.Rəfibəyli dilinin vacib ifadə vasitələrindən biridir. Qadın şairlərin dilində baş, qoltuq, dil, ürək, diz kimi somatizmlər kontekstdən asılı olaraq, metonimiya rolunda da çıxış edir.

Metonimiya hər hansı bir predmet, hadisə adının başqa bir adla əvəz olunması, yaxud ifadə olunmasıdır. “Metonimik frazeoloji vahidlərdə poetik, müqayisə elementlərinə də rast gəlmək olur. Bir qədər örtülü şəkildə olsa da, bənzətmə, təcəssüm və s. özünü göstərir. Bu da məcaz növlərinin bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı təsirlə bağlıdır. Bəzi metonimik frazeoloji vahidlərin komponentləri təzadlıdır. Burada iştirak edən antonim səciyyəli sözlər iki hadisəni, fikri, anlayışı qarşılaşdırır. ziddiyyət qarşılaşdırmadan doğur. Lakin ifadələrin məzmunu metonimiyadır”¹.

Metonimik ifadə tərzini M.Dilbazinin uşaq şeirlərində daha uğurlu bədii həllini tapmışdır.

“Ölüm” sözü əvəzinə “kürəyini yer gözləyir” frazeoloji birləşməsindən metonimiya kimi istifadə olunmuşdur: *Yer gözləyir kürəyini / Getmək üçün gəlmişik biz (M.Dilbazi)*.

M.Dilbazi yaradıcılığında “göz”, “əl”, “ürək”, “baş” sözləri vasitəsi ilə düzəlmiş frazeoloji birləşmələrin poetik ekspressivlik imkanları daha genişdir, yəni həmin somatik vahidlər daha yüksək işlənmə dərəcəsinə, statistik tezliyə malikdirlər, daha məhsuldardırlar. Onlar kommunikativ jestlərin, mimikaların ifadə olunduğu frazeoloji birləşmələrin əsasını da təşkil edir. Bu zaman nitq və təfəkkür fellərindən istifadə olunur, jest və mimikanın frazeologizmləşməsi baş verir: *Yerə dikib gözünü / Çox bozartma üzünü (M.Dilbazi); Nə dedilər, “bəli” dedik / Boyun olduq (M.Dilbazi); Oğul deyib mən sinəmi dağlaram / Ağ başıma qara yaylıq bağlaram (M.Dilbazi); Qalmışam əlim üzümdə / Ulduzlar batdı gözümdə (M.Dilbazi)*.

Mübaligə yüklü frazeoloji vahidlər poetik ideyanı, mövzunu oxucuya daha qabarıq və canlı çatdırılmasında əsas yerlərdən birini tutur. Frazeoloji ifadələrdə komponentlərin yaratdığı məzmununda fikir şişirdilir: *Lərzəyə gəldi torpaq – / Tükü də tərənmədi (M.Dilbazi); Yer götürməz qəlbindəki hüznü / Yamanların yaman gördük üzünü (M.Dilbazi)*.

Azərbaycanın xalq şairləri N.Rəfibəyli və M.Dilbazi poeziyasında poetik məcazları (metafora, metonimiya, hiperbola) yaradan frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərini, kontekstual imkanlarını aydınlaşdırmaq vacib məsələlərdən biridir. Fərdi, poetik frazeologiyasının əsas xüsusiyyətləri bədii üslubun, əşyaların və hadisələrin obrazlı, emosional ifadəsi

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: Yazıçı, 1978, s.49

zamanı ortaya çıxır.

“Jest və mimikanın frazeologiyası” adlanan bu yarım-fəsildə göstərilir ki, müəyyən jestlər və mimikalar sabit söz birləşmələrində verballaşa bilər. T.Z.Çerdintseva yazır: «Verbal işarələr dilinə çevrilmiş jest müəyyən kontekstdə aid olduğu şəxsin müəyyən vəziyyəti və ya hərəkətini simvolizə edir»¹.

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli dilində bəzi ənənəvi jestlərin frazeologiyalı ifadəsi aydın görünür: *Əyilmiş görməmək üçün başını / Səadət də olsan, bir daha gəlmə! (N.Rəfibəyli); O nə əda göstərdi / Nə də çəkdi özünü (M.Dilbazi); Azğın faşist quldurunun / Önündə diz çökən deyil! (N.Rəfibəyli); - Övlad haqqı / Anaların qarşısında diz çökməkdir (M.Dilbazi).*

Bu örnəklərdə «diz çökmək» frazeologizmi ehtiram, hörmət mənasındadır. Ritual-davranış aktının frazeoloji ifadəyə çevrilməsidir. Ə.Hacıyeva da təsdiq edir ki, “verballaşmış situasiyalar çox vaxt frazeologizmləşir. Ayin jestlərinin çoxu hələ “Bibliya”da və “Qurani-Kərim”də frazeologizmləşmişdi (məsələn, dərd-qəm saçını yolmaq şəklində, faciə üzünü cırmaq şəklində, dərd-qəm dizinə döymək şəklində). Jestlər əslində həmişə simvolikdir, frazeologiyalı jestlər isə nişanə olur»².

Müsəlmanın ayin jesti «başı yerdə» frazeoloji ifadəsi ilə N.Rəfibəyli “Rahibə” şeiri ikona qarşısında dua edən qadının obrazını ayin jest frazeologiyasının köməyi ilə təsvir edir.

M.Dilbazi, N.Rəfibəyli şeirlərində bir çox somatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr jest və mimikaları ifadə edir. “İnsanın mimikasını təsvir edən, obrazlı xarakterinə görə yaxın olan somatizmlər SFB-lər yaratmaqda çox məhsuldardır. Məsələn, göz, ağız, burun, üz somatik komponentləri ətrafında qruplaşan, müəyyən emosional-psixi vəziyyətlə müşayiət olunan, mimikanı bildirən birləşmələr müvafiq vəziyyətlərin obrazlı adı kimi çıxış edir»³.

Jest və mimikanı təsvir edən frazeoloji birləşmələr həm də dildə “süxurlaşmış”, dilin dərin leksik qatından gələn ifadələrdir, poetik fikrin, yaxud poetik mətnin ümumi emosional məntiqinə tabe olur. *Şah süzüb gözücu bu sovqatları / Söylədi: - Bunlara ehtiyac yoxdur (M.Dilbazi).*

¹ Чердынцева Т.З. Метафора и символ во фразеологической единице // Метафора в языке и тексте. М.: 1988, с.88

² Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, s.202

³ Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, s.204

Müasir dilimizdə “gözucu” leksik vahidi vardır. Bu tipli sözlərdən danışarkən onların məcazi mənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb söz olduğu göstərilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da həmin leksik vahid əvəzinə göz ucu ilə birləşməsinə rast gəlirik: “Qarşusundan ol əri sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdım”.

“Atalar sözü və məsəllərin, nida cümlələrinin frazeologizmlərə münasibəti” adlı sonuncu yarımfəsildə qeyd olunur ki, atalar sözlərini, məsəlləri, qanadlı sözləri geniş mənada frazeologiyanın predmeti hesab etsələr də, bəzi tədqiqatçılar onları bu statusdan məhrum edirlər.

Hələ də folklor-nitq janrları olaraq, atalar sözləri və məsəllərin konkret sərhədləri tam aydınlaşmayıb.

Rus dilçiləri L.A.Bulaxovski, V.V.Vinoqradov, A.Reformatski, S.Q.Qavrin, A.İ.Yefimov və b. atalar sözlərini frazeologiyanın tərkibinə daxil edirlər.

Z.Əlizadə hesab edir ki, linqvistik və ekstraliqvistik amillər leksik-semantik əsaslar atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyaya daxil etməyə imkan verir. Onun fikrincə, atalar sözləri və məsəllər frazeologiyanın xüsusi qatını təşkil edir. Onlar emosional-ekspressiv mənalara müxtəlif münasibətlərlə ola bilərlər¹.

Atalar sözü və məsəllər poetik nitqi daha ekspressiv edir, şeirin fəlsəfi mündəricəsini gücləndirir.

Atalar sözləri frazeoloji konstruksiyalardır. “Başqa frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq atalar sözü, qrammatik cəhətdən formalaşmış bütöv bir fikri ifadə etməklə səciyyələnir. Komponentlərinin mənası ümumi məna ilə heç bir əlaqəsi olmayan frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, atalar sözünün tərkib hissəsi ayrılığa bilər, hər component birləşmədən kənarında öz müstəqim mənasında işlədilər².”

N.Rəfibəyli və M.Dilbazi şeirlərinin təhlili göstərir ki, onların “təhkiyə dilində frazeoloji vahiddən əvvəl “atalar demiş”, “babalar demiş”, “necə deyərlər”, “belə məsəl də var” və s. kimi ifadələrdən də istifadə olunur. Bu daha çox atalar sözü, zərb məsəllərə aiddir. Atalar sözü, zərb-məsəl belə hallarda bir növ sitat kimi çıxış edir³.”

Folklor, xalq danışığı dilinə dərindən bələd olan M.Dilbazi və

¹ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1989, s.4

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.142

³ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s.92

N.Rəfibəyli idiomlardan, ibarələrdən, atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən ustalıqla yararlanmışlar, poetik mətnin fəlsəfi mənasını, ideyasını daha aydın göstərməyə çalışmışlar. Məsələn: *Ev yıxan özü yıxılar / Qoy o buna inanmasın* (M.Dilbazi); *“Mərd oğul ana ağlatmaz”* (M.Dilbazi) deyimini isə *“İgid oğlun anası ağlamaz”* atalar sözünün dəyişilmiş variantı kimi qəbul etmək olar.

Bəzən təsdiq formasında olan somatik tərkibli atalar sözü inkarda verilir. *“El üçün ağlayan gözündən olmur, atalar”* (N.Rəfibəyli); *“İnsana verilir yüksək xəyallar /Yerdə sürünənə yaraşmaz qanad”* (N.Rəfibəyli); *“Dağ-dağa qovuşmaz” dedi babalar / Dağ-dağa qovuşdu, mən qovuşmadım* (M.Gülgün).

Fərdi-üslubi kontekstualılıqla müşayiət olunan atalar sözləri və məsəllərə intensivlik qazanır. Frazeoloji ifadələr məlum atalar sözlərinin və məsəllərin məzmununu «mənimsəmiş» kimi olur: *Özgə çörəyini yeyib dolanan / Çörəksiz qalacaq bir gün dünyada* (M.Gülgün) / (*“Özgəyə ümid olan şamsız qalar, özgə atına minən tez düşər”*); *Deyərdi, çörəyi diz üstə qoyan / Qırdaqacı olar, haqq sözdür bu da* (M.Gülgün)

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli poeziyasının təbiəti şairlərin *nida tərkibli frazeoloji birləşmələrdən* istifadə etməsini şərtləndirmişdir.

Bir çox hallarda bu tipli frazeoloji birləşmələrə *“nida olan idiomlar”* yaxud *“frazeoloji nidalar”* da deyilir. Frazeoloji nidalar əsasən feilin əmr forması ilə yaranır.

Frazeoloji nida müxtəlif nitq janrlarında alqış, qarğış, xahiş, əzizləmə, oxşama, təbrik, gözəydliliyi, lənətləmə, şərfəndirmə janrlarında ola bilər. Frazeoloji nidalar poetik mətn daxilində mikrodialoglarla da verilir.

Poetik mətnlərdə nida xarakterli frazeoloji birləşmələrdə ekspressivliyi yaradan əsas amillərdən biri intonasiyadır. Məhz intonasiya frazeoloji vahidi poetik dilin başqa vahidlərindən fərqləndirir və xüsusi qabardır.

Frazeoloji nidalar poetik ekspressivliyi gücləndirir, müəllifin, lirik qəhrəmanın emosional durumunu, yaxud hadisələrə, şəxslərə psixoloji mövqeyini bildirir.

Alqış tipli frazeoloji nidalar onların yaradıcılığında, şeirlərin lüğətində daha geniş yer alır. Alqış tipli frazeoloji vahidlər poetik mətnin emosional-poetik gücünü artırır. Alqış və qarğış tipli frazeoloji vahidlərin semantikasi xalq dünyagörüşü, xalq inancları və mərasimləri ilə bağlı olur. 1) Uğur diləmə, xeyir-dua məzmunlu frazeoloji nidalar: *Get, oğlum, yaxşı yol, uğurlar olsun / Vətən məhəbbəti sənə yar olsun!* (N.Rəfibəyli); 2) şükranlıq, təşəkkür bildirən frazeoloji nidalar: *Niyə ağlayırsan, - dedim /*

Şükür Allaha, ölməmişəm ki... (N.Rəfibəyli); 3) gözyadınlığı, müjdə bildirən frazeoloji nidalar: Üfüqlərin təmiz, səhərin aydın / Əbədi baharla gözlərin aydın! (N.Rəfibəyli); 4) Çağırış ruhlu frazeoloji nidalar: Get, qoşul sən də, igid, cəbhəçi qardaşlarına / Kül ələ torpağına qan tökənin baxçasına (M.Dilbazi); 5) Yalvarış, rica, xahiş bildirən frazeoloji nidalar: Vətən, millət, xalq eşqinə / Qurban olum (M.Dilbazi); Gözünə qurban olum / Gözümə yoxdur mənim / Daş-qaşların dəyəri (N.Rəfibəyli)

Qarğış tipli frazeoloji vahidlərin Azərbaycan qadın poeziyasında çox geniş işlənir. Həmin arxaik kiçik nitq janrlarının qadın dünyası ilə sıx bağlılığı ilə əlaqədardır.

Qarabağ müharibəsi ilə əlaqədar qarğış tipli frazeoloji nidalara M.Dilbazi şeirlərində fəallaşır. Məsələn: *Ya rəb, batsın qan tökəni o qana! / Xain düşmən burda dövrən sürməsin! (M.Dilbazi); Balamı qana salan / Qan tutsun görüm səni! (M.Dilbazi);*

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli dilində işlənmiş alqışlar müəyyən dəyişikliyə uğrasalar da, məzmun sabitliyini adətən qoruyub saxlayırlar. “Belə ifadələrdə dəyişməyən əlamət ondan ibarətdir ki, bunlar əsrlərin dərinliklərindən gələrək, qrammatik-struktur dəyişməzliyini bu günə qədər mühafizə edə bilmişdir. Yüzlilliklərin arxasından gələn bu ifadələrin qrammatik quruluşu, yəni onların əsasən feilin arzu, əmr formasında, nida cümlələri şəklində sabitləşməsi sübut edir ki, bunlar əsrlərlə xalqın şifahi dilində bu formada işlənmiş, belə yaranmış, belə sabitləşmiş və bu gün artıq şablonlaşmış, standart qəliblərə çevrilmişdir”¹.

“Nəticə”də araşdırmadan doğan qənaətlər və tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya elminin əsas məsələləri bəzi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, tədricən həllini tapmaqdadır. Azərbaycan frazeologiyası Ş. Ballı, V.V. Vinqradov, M.Tağıyev və başqa alimlərin klassik əsərlərində əsaslandırılmış dilçilik elmi kimi artıq müstəqil tədqiqat obyektinə malikdir.

Ancaq bəzi məsələlər araşdırma işində müəyyən çətinliklər yaratmışdır.

1. Frazeologiya nəzəriyyəsinin zəif işlənməsi, yeni nəzəri aspektlərin təqdim olunmaması; 2. frazeoloji vahidlərin təsnifləndirilməsində, inventarlaşmasında sabit nəzəri prinsiplərin olmaması; 3. Sabit söz birləşmələri ilə bağlı konkret nəzəri prinsiplərin yekunlaşmaması.

Frazeoloji vahid söz və söz birləşməsi ilə müəyyən ümumi və oxşar

¹ Mehdiyeva S.H. Füzulinin dilində frazeoloji ifadələr // Füzulinin dili (məqalələr). – Bakı: Elm, 1997, s.122

cəhətlərə baxmayaraq, onu bir sıra başqa dil vahidlərindən fərqləndirən dəqiq differensial əlamətlərə malikdir və differensial əlamətlər frazeologiyanın sərhədlərini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan qadın şairlərinin dilində frazeoloji vahidlərin obrazlılığı xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, eləcə də bu xalqın linqvistik dünya mənzərəsi ilə sıx bağlıdır. Ona görə də frazeologiyada insanların həyat və məişətini əks etdirən frazeoloji vahidlərdə linqvoölkəşünaslıq əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun üslubi imkanlarının və funksiyalarının genişlənməsində qadın şairlərin xidməti böyükdür. Hər bir ədəbi əsərin bədii mənası müxtəlif dil səviyyələrində formalaşır ki, onlardan biri də sabit söz birləşmələri – frazeologizmlərdir. M.Dilbazi, N.Rəfibəyli kimi görkəmli söz ustalarının poetik dilinin tədqiqi onların dilinin lüğət zənginliyindən, xüsusən frazeoloji fondundan məharətlə istifadə bacarığını, frazeoloji vahidlərin bədii dilimizin hansı ifadə və təsvir vasitələri ilə zənginləşdirdiyini açıb göstərməyə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin poetik sistemdə geniş əksini tapması, həm də şairlərin folklor estetikası ilə, xalq danışığı dili ilə, etnik düşüncə ilə nə qədər çıx bağlı olduqlarını göstərir. Onların bədii dilindəki ekspressivlik, obrazlılıq folklor-danışığı dilinin estetikasından gəlir.

Xalq şairləri M.Dilbazi və N.Rəfibəyli güclü dil, söz həssaslığına malik sənətkarlardandırlar. Onların yaradıcılığı frazeoloji qatın zənginliyi ilə fərqlənir. Onların əsərlərində frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi hər şairin poetik gücünü, dillə işləmə imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

M.Dilbazi və N.Rəfibəyli kimi görkəmli sənətkarlar şeirə yığcamlıq, obrazlılıq, emosionallıq, milli kolorit gətirən frazeoloji vahidlərdən ustalıqla istifadə etmişlər.

Bu şairlərin dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin mühüm bir hissəsini ismi frazeologizmlər təşkil edir.

Substantiv (ismi) frazeoloji vahidlər quruluşca əsasən isimlərdən və onlarla uzlaşan sifətlərdən ibarətdir. Bir qisim substantiv frazeologizmlər isim+yyəlik halda olan başqa ismin birləşməsindən yanamışdır: ölçü hissi, könül evi və s.

Müasir Azərbaycan qadın poeziyasında, qadın lirikasında ismi frazeologizmlər üstün mövqeyə malikdir. Feili frazeoloji vahidlər struktur baxımından tabelik əlaqəsi üzrə qurulmuş söz birləşmələridir. Feil və isimlərdən başqa, feili frazeoloji birləşmələr isimlərin təyini kimi çıxış edən sifətləri də əhatə edir: ağ bayraq qaldırmaq, boz üz göstərmək. Bu, müasir

ədəbi dilin üslubi inkişafı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, poetik nitqin formalaşmış modelləri ilə əlaqədardır, yəni poetik mətnlər fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Məhz ismi frazeoloji birləşmələr şairlərin üslub imkanlarını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü müəyyənləşdirir.

Azərbaycan qadın şairlərin yaradıcılığında, M.Dilbazi və N.Rəfibəyli əsərlərinin dilində feili frazeoloji birləşmələr birinci komponenti ismin müxtəlif hallarında olur. Birinci tərəfi adılıq halda olan sözlə ifadə olunan feili frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Amma birinci komponenti yönlük halda olan frazeoloji birləşmələr nisbətən sayca azdır. Yönlük hal istiqamət mənasında olduğu üçün hərəkət feilləri ilə əlaqəyə girməli olur.

Bu təsnifatda ən çox diqqəti çəkən birinci komponenti təsirlik halda feili frazeoloji birləşmələrdir. Bu tipli birləşmələr leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə fərqlənir.

Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığında somatik frazeologizmlərin işlənmə çevrəsi genişdir, strukturca müxtəlifdir. Bəziləri söz birləşməsi, bəziləri də cümlə şəklində işlənmişdir. Somatik frazeologizmlər müəllifin dünyagörüşünü, obrazlı düşüncəsini əks etdirməklə yanaşı, milli kolorit idə əks etdirir.

Qadın şairlərin poetik dilində frazeoloji vahidlərdə məcazlaşması metaforik, metonimik və hiperbolik səviyyələrdə baş verir, xüsusən somatik frazeologizmlər daha yüksək metaforikləşmə dərəcəsinə malikdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq danışığı dilinə, folklorla həssaslığı ilə seçilən qadın şairlərimiz, xüsusən M.Dilbazi və N.Rəfibəyli frazeologizmlərdən sənətkarlıqla istifadə edərək, poetik nitqin ifadə potensialını artırmışlar, bədii dilin zənginliyini və obrazlılığını təmin etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində hələ də frazeologizmlər və atalar sözü arasında münasibətlərə tam aydınlıq gətirilməyib.

Frazeoloji nidalar poetik mətnlərdə, frazeoloji sistemdə geniş yer tutur, hiss və həyəcan ifadə edir. Bunların arasında frazeoloji nidaların çəkisi çoxdur. Frazeoloji nidalar alqış, qarğış, nifrət-qəzəb, istək, nəvaziş, xahiş, oxşama məzmunlu birləşmələrdir, onlardan bəziləri ritual-etiket klişelərdir.

Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan frazeologiyası sahəsində nəzəri baza yaranmışdır. Odur ki, yazıçı dilində frazeologizmlərin tədqiqi frazeoloji vahidlərin sistemləşdirilməsində, poetik dilin üslubi imkanlarının müəyyən edilməsində vacib rol oynayır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. Emotive-axiology function of appeals in the poetry of Nigar Rafibeyli //Aktualne Problemy Nowoczesnych Nauk-2013, 07-15 czerwca, 2013 roku, Volume 20, Filologiczne nauke, p.6-7.

2. M.Dilbazi poeziyasında frazeoloji vahidlərin bədii nitqi və üslubu təşkil etmə elementi kimi // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı 2014, s. 533-535

3. M.Dilbazi poeziyasında frazeoloji vahidlərindən istifadə olunması // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Gəncə 2013, №4, s. 159-162

4. M.Dilbazi dilində somatik frazeologizmlər // Bakı Avrasiya Universiteti, “Sivilizasiya”, 2014, №1, s. 98-102

5. Sematic phraseology in poetic language of Nigar Rafibayli //International Scientific Journal Theoretical & applied science, France-2015 №07(27), p.72-74

6. Сравнительно-типологический анализ соматических фразеологизмов русского и азербайджанского языков с компонентами “глаз, рука” // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2016, №1, s.139-144

7. M. Dilbazi poeziyasında frazeoloji vahidlərin funksionallığı // Filologiya məsələləri, 2016, №3, s.169-174

**ФРАЗЕОЛОГИЯ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПОЭТЕСС (НА ОСНОВЕ СТИХОВ М.ДИЛЬБАЗИ И
Н. РЕФИБЕЙЛИ)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена лингво-стилистическому исследованию фразеологических единиц в произведениях М.Дильбазы и Н.Рефибейли.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цель и задачи исследования, научная новизна, теоритическая и практическая значимость диссертации, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации называется “Лингвопоэтический анализ фразеологизмов в литературном языке”. В этой главе определяется сущность понятия и круг охвата «фразеологизм», говорится о роли соматических фразеологизмов а организации поэтического словаря.

Во второй главе под названием “Грамматико-семантическая структура фразеологизмов в поэтическом языке” анализируются структурно-семантические особенности именных глагольных фразеологизмов.

В третьей главе – “Стилистические особенности фразеологизмов в поэтическом языке М.Дильбазы и Н.Рефибейли” о трагическом потенциале поэтических фигур (метафора, гиперболa, метонимия) и о фразеологизации жеста и мимики, об отношении к фразеологии пословиц и поговорок, восклицательных предложений к фразеологизмам.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

**PHRASEOLOGICAL LANGUAGE OF THE AZERBAIJANI
POETRESS (IN THE POEMS OF M.DILBAZI AND
N.REFİBEYLİ)**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the linguo-stylistic research of idioms in M.Dilbazi and N.Refibeyli.

The dissertation consisting of an introduction, three chapters, conclusion and list the used literature.

The introduction the actuality of the theme is based upon, the aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the dissertation is determined, the structure, the approbation and the mainj theses of the researcle work are informed about.

The language phraseology of Azeirbaijan s poetess. The first chapter of dissertation is called phraseology linguopoetic analysis in literary. In this chapter competion of phraseology, its essence is determined. The role of somatic phraseology in the forming of poetic vocabulary is dealed. The second chapter which is called grammatic - semantic structure of phraseology, the feature of structural and semantic of noun and verb phraseology is anolysed. In the 3rd chapter M.Dilbazi s and N. Refibayl's phraseological stylistic opportunities, phraseology of gesture and mimiery is dealed, relation of proverb, parable, exclamation sentences to phraseology is announced.

In conclusion summarized are the results of research.

Kağız formatı:60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

КАМАЛЯ ГАДЖИ кызы НАБИЕВА

**ФРАЗЕОЛОГИЯ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПОЭТЕСС**

(на основе стихов М.Дильбази и Н.Рефибейли)

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ - 2017